

БӨЛІМ: ҚАЗАҚ ТІЛІ

Оқу сауаттылығын қалыптастырудағы мәтін түрлерімен жұмыс

ЖАРИЯЛАНДЫ 11.03.2026	ТІРЕК СӨЗДЕР қазақ тілі мен әдебиеті, мәтін түрлері, мәтінді талдау, оқу сауаттылығы, оқылым, тілдік құзырет, үштілділік саясаты, функционалдық сауаттылық	СІЛТЕМЕ https://bilimger.kz/187778/
---------------------------------	--	---

Қаирова Аружан Болатқызы

Алматы қаласы Алатау ауданы «№185 мектеп-гимназия»

қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі

Аннотация

Мақалада оқу сауаттылығын қалыптастыруда мәтін түрлерімен жұмыстың теориялық және практикалық қырлары қарастырылады. Қазақ тілі мен әдебиеті сабағында ақпараттық, көркем, публицистикалық және аралас мәтіндерді жүйелі қолдану оқушының түсіну, салыстыру, талдау, бағалау дағдыларын дамытатыны көрсетіледі. Қазақстандағы үштілділік саясаты жағдайында мәтінмен жұмыс тілдік құзыретті ғана емес, мәдени таным мен функционалдық икемді де күшейтетіні талданады. Мұғалім әрекеті, тапсырма құрастыру, бағалау және тілдік орта мәселелері біртұтас жүйеде сипатталады.

Кілт сөздер: оқу сауаттылығы, мәтін түрлері, қазақ тілі мен әдебиеті, үштілділік саясаты, функционалдық сауаттылық, мәтінді талдау, тілдік құзырет, оқылым.

КІРІСПЕ

Оқу сауаттылығы оқушының мәтінді жай оқып шығуымен шектелмейді. Ол ақпаратты түсіну, іріктеу, мәнін ашу, пікір айту және өмірлік жағдаятта қолдану қабілетін қамтиды. Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінде бұл дағды мәтінмен тікелей жұмыс арқылы дамиды. Сондықтан мәтін түрлерін дұрыс таңдау, оларды мақсатқа сай салыстыру және тілдік әрекетпен ұштастыру мұғалім жұмысының өзегіне айналуы тиіс. Үштілді білім кеңістігі осы міндетке жаңа талап қояды.

Мәтін түрлерін тану - оқу сауаттылығының іргесі

Оқу сауаттылығын қалыптастыру алдымен мәтін табиғатын танытудан басталады. Оқушы мәтіннің мақсатын, құрылымын, тілдік реңкін және авторлық ұстанымын ажыратқанда ғана саналы оқуға көшеді. Сабақта бір ғана көркем үзіндімен шектелу жеткіліксіз. Ақпараттық мәтін деректі тануға үйретсе, публицистикалық материал қоғамдық ойды пайымдатады, ал әдеби шығарма астарды сезінуге жетелейді. Осындай әртүрлі үлгілер оқушыны бір сарыннан шығарып, мәтінге сұрақ қоя білуге баулиды. Нәтижесінде ол мазмұнды ғана емес, мәтіннің не үшін және кім үшін жазылғанын да аңғарады.

Мәтін түрлерін салыстыра оқыту мұғалімге мазмұн мен форма арасындағы байланысты ашуға мүмкіндік береді. Мәселен, бір тақырыпты жаңалық мәтіні, эссе және әңгіме арқылы ұсыну оқушының қабылдау аясын кеңейтеді. Ол дерек пен пікірдің айырмасын, бейнелі сөз бен нақты тұжырымның қызметін, автор таңдауының әсерін байқайды. Мұндай сабақтарда оқушы жаттанды жауаптан алыстап, дәлелге сүйенген ой айтуға үйренеді. Бұл дағды кейін өзге пәндердегі мәтіндерді игеруге де тірек болады. Демек, мәтін түрін ажырату оқу сауаттылығының бастапқы емес, шешуші басқышы саналады.

Сабақтағы мәтінмен жұмыс логикасы

Мәтінмен жұмыс кездейсоқ тапсырмалар тізбегі түрінде емес, ойластырылған әрекет желісі түрінде құрылуы керек. Алдымен оқушы мәтінге дейінгі болжам кезеңінен өтеді. Тақырып, тірек сөз, сурет не қысқа дерек арқылы ол алдын ала ой түзейді. Одан кейін мәтінді оқу барысында негізгі ойды табу, жаңа ұғымды белгілеу, мағыналық бөліктерді ажырату сияқты әрекеттер орындалады. Соңғы кезеңде оқушы мәтінге қайта оралып, автор идеясын бағалайды, өз тұжырымын жазады, ұқсас жағдаятпен байланыстырады. Осындай үш сатылы жұмыс мәтінді үстірт қабылдаудан сақтайды.

Тиімді сабақта мұғалім сұрақтың сапасына ерекше мән береді. Жауабы мәтіннің бетінде тұрған сұрақ оқушыны көп дамытпайды. Ал себеп, салыстыру, астар, көзқарас, дәлел сұрайтын тапсырмалар терең оқылымға жол ашады. Мысалы, кейіпкер әрекетін бір ауыз сөзбен бағалату жеткіліксіз. Одан гөрі сол әрекеттің мәтіндегі дәлелін тапқызу, басқа кейіпкермен салыстыру, бүгінгі өмірмен байланыстыру пайдалырақ. Сонда оқушы тек жауап бермейді, мәтінге сүйеніп ой құрастырады. Оқу сауаттылығы дәл осы тұста шынайы қалыптасады.

ҮШТІЛДІ БІЛІМ КЕҢІСТІГІ ЖӘНЕ ОҚУ МӘДЕНИЕТІ

Қазақстандағы үштілділік саясаты мектептегі оқылым мәдениетіне де ықпал етті. Бұл бағытты тек үш тілде сөйлеу талабы ретінде түсіну тар ұғымға әкеледі. Негізгі мәселе – әр тілдегі ақпаратты қабылдап, мазмұнын саралап, өз ойын орынды жеткізе алатын

тұлға қалыптастыру. Қазақ тілі мен әдебиеті пәні осы үдерісте тірек қызмет атқарады. Себебі берік ана тілдік негіз оқушының ұғымды терең түсінуіне, терминді саналы меңгеруіне және өзге тілдегі мәтінді салыстыра оқуына жағдай жасайды. Сондықтан қазақ тілі сабағы үштілділікке қарсы емес, оның сапалы іргесін қалайтын кеңістік болуы керек.

Үштілділік аясында мәтін түрлерімен жұмыс салыстырмалы оқытуды күшейтеді. Бір мәселе туралы қазақша мәтін мен басқа тілдегі қысқа материалды мазмұндық деңгейде салыстыру оқушыны аудармаға тәуелді етпейді. Ол ойдың өзегін табуға, мағыналық дәлдікті сақтауға, тілдік реңкті сезінуге үйренеді. Мұнда басты шарт – қазақ тіліндегі мәтін жетекші орында тұруы. Оқушы алдымен ана тілінде ұғынады, кейін ұқсастық пен айырманы табады. Осындай тәсіл тілдерді жарыстырмайды, қайта олардың қызметін айқындайды. Нәтижесінде оқу сауаттылығы көптілді ортада орнықты қалыптасады.

Цифрлық мәтіндер және сындарлы оқылым

Мектеп тәжірибесінде оқу сауаттылығы енді тек кітаптағы мәтінмен өлшенбейді. Оқушы кесте, хабарландыру, инфографика, сайттағы қысқа жазба, пікір, нұсқаулық сияқты форматтарды да түсінуі керек. Сол себепті қазақ тілі мен әдебиеті сабағында цифрлық мәтін элементтерін орнымен енгізу маңызды. Бірақ мұнда жылдам қарау емес, сындарлы оқу мақсаты басым тұруы тиіс. Оқушы дереккөздің сенімділігін, тақырып пен мазмұн сәйкестігін, берілген мәліметтің ықпалын бағалауға дағдыланса, ол ақпараттық ортада жоғалмайды. Бұл қабілет оқу сауаттылығын өмірмен тікелей байланыстырады.

Цифрлық және дәстүрлі мәтінді ұштастыру сабақ сапасын арттырады. Мысалы, бір мәселе туралы көркем үзіндіден алған әсерді ресми ақпаратпен салыстыру оқушының ой көкжиегін кеңейтеді. Ол сөздің эстетикалық қуаты мен деректің танымдық салмағын қатар сезінеді. Осындай сабақтарда оқылым жазылыммен, айтылыммен табиғи байланысады. Оқушы мәтінді ғана түсінбей, оны өңдеп, ықшамдап, қайта ұсынуға үйренеді. Бұл оқушыны дайын ақпаратты тұтынушы деңгейінде қалдырмайды. Керісінше, оны дерекке жауапкершілікпен қарайтын, тілдік талғамы қалыптасқан тұлғаға жақындатады. Мұндай жұмыста қысқа үзіндіні терең оқыту, тірек сөзбен мазмұндау, ақпаратты кестеге түсіру, автор мақсатын бір сөйлеммен түйіндеу сияқты амалдар ерекше тиімді. Олар оқушыны мәтінге қайта оралуға, маңыздыны таңдауға, қажетсізін ажыратуға үйретеді. Сөйтіп, оқылым әрекеті белсенді ойлау тәжірибесіне айналады. Бұл тәсілдер әлсіз оқушыға тірек беріп, мықты оқушыға талдау өрісін кеңейтуге мол мүмкіндік жасайды.

Бағалау, уәж және мұғалімнің кәсіби ұстанымы

Оқу сауаттылығын дамыту бағалау жүйесімен тікелей байланысты. Егер мұғалім тек мазмұнды айтып беруді бағаласа, оқушы мәтінді механикалық қабылдауға дағдыланады. Ал бағалау өлшеміне түсіну тереңдігі, дәлел сапасы, ойдың

қисындылығы, тілдік нақтылық енгізілсе, оқылым сапасы өзгереді. Сондықтан тапсырма мен бағалау бір бағытта жұмыс істеуі шарт. Қысқа жауап, талдамалы жазба, кесте, пікір, салыстырмалы қорытынды сияқты жұмыс түрлері оқушының әр қырын ашады. Бағалау түсінікті болған жерде оқушы неге ұмтылатынын біледі. Бұл ішкі уәжді күшейтетін маңызды тетік.

Мұғалімнің кәсіби ұстанымы мәтінмен жұмыстың нәтижесін айқындайды. Сабақта оқушыны дайын тұжырымға әкелу оңай, бірақ бұл ұзақ мерзімді нәтиже бермейді. Педагог мәтінді бірге ашатын серіктес болғанда ғана оқушы еркін ойлайды. Ол үшін мұғалім мәтін қорын жаңартып отыруы, жергілікті мазмұнды, ұлттық құндылықты, заманауи ақпаратты ұштастыруы қажет. Оқушы өз өміріне жақын мәтінді ықыласпен оқиды. Ықылас бар жерде түсіну тереңдейді, талдау нақтыланады, сөздік қор кеңейеді. Демек, оқу сауаттылығын қалыптастыру әдіс таңдаудан бұрын мұғалімнің педагогикалық мәдениетіне тәуелді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мәтін түрлерімен жүйелі жұмыс оқу сауаттылығын қалыптастырудың ең нәтижелі жолдарының бірі. Қазақ тілі мен әдебиеті сабағында әртүрлі мәтінді мақсатқа сай іріктеу оқушыны түсінуге, талдауға, бағалауға және өз ойын дәлелдеуге үйретеді. Үштілділік саясаты жағдайында ана тіліндегі берік оқылым мәдениеті ерекше мәнге ие. Сондықтан мұғалім мәтінді тек оқу материалы емес, ойлау, тіл дамыту және мәдени танымды қалыптастыратын тұтас білім кеңістігі ретінде ұйымдастыруы қажет.

Мақала мазмұны Қазақстанның білім беру және тіл саясаты жөніндегі ресми құжаттар мен оқу сауаттылығына арналған ұлттық әдістемелік материалдарға сүйеніп дайындалды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319_
2. Қазақстан Республикасындағы тіл туралы. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000151_
3. Қазақстан Республикасында тіл саясатын дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы. — <https://www.gov.kz/memleket/entities/%20kyzylorda%20sayasat/documents/details/856271>
4. Қазақстан Республикасында мектепке дейінгі, орта, техникалық және кәсіптік білім беруді дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған

тұжырымдамасын бекіту туралы. — <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000249>

5. Бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білім деңгейлерінің жалпы білім беретін пәндері мен таңдау курстары бойынша үлгілік оқу бағдарламаларын бекіту туралы. — <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200029767>

6. Оқу сауаттылығын бағалау бойынша PIRLS критерийлерін пайдалана отырып тілдік пәндерден білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалау бойынша әдістемелік ұсынымдар. — <https://uba.edu.kz/storage/app/media/1.110%20KAZ%2027.12.2023.pdf>

7. Бастауыш сынып білім алушыларының оқу сауаттылығы бойынша оқу жетістіктерін, білік, дағдыларын қалыптастыру бойынша әдістемелік ұсынымдар. — <https://uba.edu.kz/storage/app/media/1.777777777777%20KAZ.pdf>

8. Білім алушылардың оқу сауаттылығының қалыптасу деңгейін зерттеу әдіснамасы. — <https://uba.edu.kz/storage/app/media/1.78%207878787878%20%20%20KAZ.pdf>

9. Орта білім беру ұйымдарында «Қазақ тілі» және «Қазақ әдебиеті» пәндерін оқытудың тұжырымдамалық негіздері. — <https://uba.edu.kz/storage/app/media/2022%20%D0%9E%D2%9B%D1%83-%D3%99%D0%B4%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%BA%20%D2%B1%D1%81%D1%8B%D0%BD%D1%8B%D0%BC%D0%B4%D0%B0%D1%80/%D0%98%D0%A1%D0%A1%D0%9E/6-orta-bilim-beru-yymdarynda-aza-tili-zhne-aza-debieti-pnderin-oytudy-tzhyrymdamaly-negizderi.pdf>

ҚМ АА Күәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.